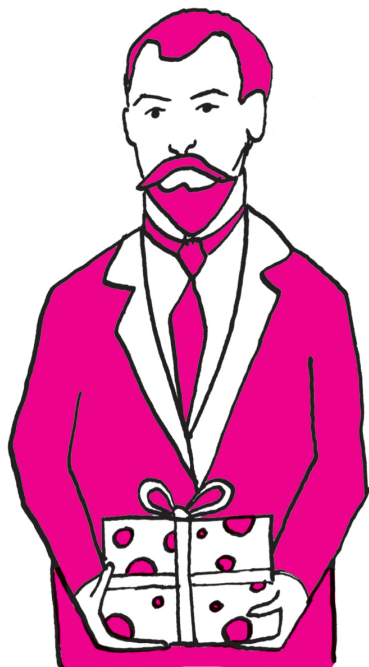

Pudełko Smoluchowskiego, losowe ruchy w grafie i egzopeptydazy

Wojciech NIEMIRO*

Marian Ritter von Smolan Smoluchowski – światowej sławy polski fizyk, pionier fizyki statystycznej, alpinista i taternik, żył w latach 1872–1917. Egzopeptydazy to specjalny typ enzymów. Co może mieć wspólnego Smoluchowski z egzopeptydazami, skoro ani on, ani nikt z jego współczesnych nie wiedzieli o ich istnieniu? I co do tego mają grafy? Postaram się wszystko wyjaśnić w odpowiedniej kolejności. Zaczęę od uproszczonego modelu fizycznego. Podobno zbliżony model rozpatrywał Smoluchowski, ale, niestety, nie udało mi się dotrzeć do źródeł i sprawdzić tej informacji.

Wyobraźmy sobie „pudełko” (określony obszar przestrzeni), do którego losowo wpadają cząstki i z którego losowo wypadają. Mówiąc nieco dokładniej, zakładamy, że w „krótkim” odcinku czasu, powiedzmy $[t, t + h]$,

- do pudełka wpada 1 cząstka z prawdopodobieństwem w przybliżeniu równym a_*h ; prawdopodobieństwo wpadnięcia 2 lub więcej cząstek jest tak małe, że możemy je zaniedbać,
- każda spośród cząstek znajdujących się w pudełku wypada z niego z prawdopodobieństwem w przybliżeniu równym a_+h , niezależnie od pozostałych cząstek.

Żeby to sformułować jeszcze dokładniej, wprowadzimy wygodną terminologię i kilka oznaczeń. Zamiast mówić „w pudełku jest n cząstek”, powiemy, że „układ znajduje się w stanie n ”. Niech $P^h(n, n')$ oznacza prawdopodobieństwo tego, że układ w chwili $t + h$ będzie w stanie n' , jeśli w chwili t jest w stanie n . Rozumie się, że $n, n' \in \{0, 1, 2, \dots\}$. Założmy istnienie granic

$$(1) \quad \lim_{h \searrow 0} \frac{1}{h} P^h(n, n') = Q(n, n') \quad (n \neq n').$$

Nazwiemy $Q(n, n')$ intensywnością przejścia z n do n' . Ścisłe sformułowanie założeń modelu Smoluchowskiego jest takie:

$$(2) \quad \begin{cases} Q(n, n+1) = a_*, \\ Q(n, n-1) = na_+, \\ Q(n, n') = 0, \end{cases} \quad (n \neq n', n+1 \neq n', n-1 \neq n').$$

Układ znajduje się w równowadze, jeśli prawdopodobieństwa poszczególnych stanów nie zmieniają się w czasie (mówimy tu o równowadze probabilistycznej, która nie oznacza bezruchu, tylko zrównoważone losowe fluktuacje). Niech $\pi(n)$ będzie prawdopodobieństwem stanu n . *Ogólny warunek równowagi* jest następujący:

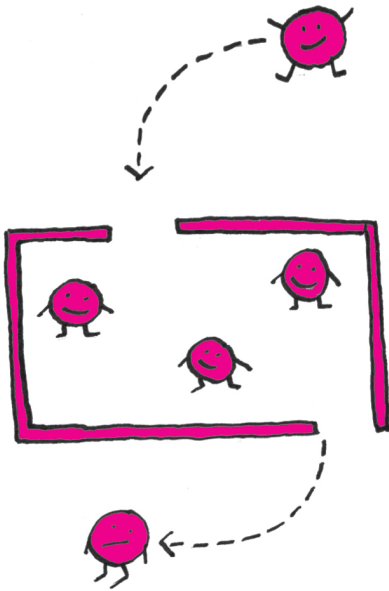
$$(3) \quad \pi(n) \sum_{n': n' \neq n} Q(n, n') = \sum_{n': n' \neq n} \pi(n') Q(n', n) \quad \text{dla każdego } n.$$

Wzór (3) mówi tyle, że prawdopodobieństwo wyjścia ze stanu n jest równe prawdopodobieństwu wejścia do stanu n . Jeśli rozkład prawdopodobieństwa π spełnia (3), to mówimy, że jest *rozkładem równowagi* lub inaczej stacjonarnym. Chwila zastanowienia wystarczy, żeby zrozumieć, że to dobra definicja. Silniejszy od ogólnego warunku równowagi jest następujący *warunek równowagi szczegółowej*:

$$(4) \quad \pi(n) Q(n, n') = \pi(n') Q(n', n) \quad \text{dla wszystkich } n \neq n'.$$

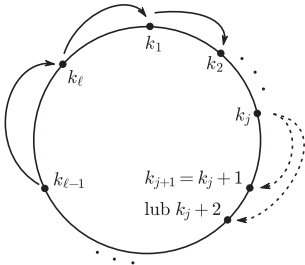
Pozostawiamy Czytelnikowi łatwe sprawdzenie, że (4) implikuje (3). Warunek (4) można interpretować jako *odwracalność w czasie*. Film, pokazujący stan układu, powiedzmy $n(t)$, w pewnym odcinku czasu, $t \in [t_0, t_1]$, wygląda tak samo, jak tenże film „puszczony wspak”: $n(t_1 + t_0 - t)$. To dlatego, że przejścia $n \rightarrow n'$ zdarzają się jednakowo często jak przejścia $n' \rightarrow n$ (przy równowagowym rozkładzie prawdopodobieństwa π).

*Instytut Matematyki Stosowanej i Mechaniki, Uniwersytet Warszawski; Wydział Matematyki i Informatyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Rozwiązanie zadania M 1454.

Niech x_{k_1} oznacza największą z liczb $x_1, \dots, x_n$. Popatrzmy na wyraz k_1 naszej sumy: $\frac{x_{k_1}}{x_{k_1+1} + x_{k_1+2}}$ i oznaczmy większy ze składników z mianownika, x_{k_1+1} lub x_{k_1+2} , przez x_{k_2} . Popatrzmy teraz na wyraz k_2 naszej sumy: $\frac{x_{k_2}}{x_{k_2+1} + x_{k_2+2}}$ i oznaczmy większy ze składników z mianownika, x_{k_2+1} lub x_{k_2+2} , przez x_{k_3} . Kontynuując to postępowanie, otrzymujemy ciąg indeksów $k_1, k_2, \dots$.

Ponieważ nierówność, którą chcemy udowodnić, jest cykliczna, możemy bez utraty ogólności przyjąć, że $k_1 = 1$. Z definicji mamy $k_j = k_{j-1} + 1$ lub $k_j = k_{j-1} + 2$. Zatem po pewnej liczbie kroków po raz pierwszy otrzymamy $k_\ell = n - 1$ lub $k_\ell = n$. Ponadto $\ell \geq n/2$, bo w każdym kroku przesuwamy się o co najwyżej dwa. Zauważmy też, że $k_{\ell+1} = 1 = k_1$.

Stosując teraz nierówność między średnimi, otrzymujemy

$$\begin{aligned} \sum_{k=1}^n \frac{x_k}{x_{k+1} + x_{k+2}} &\geq \\ &\geq \sum_{j=1}^{\ell} \frac{x_{k_j}}{x_{k_{j+1}} + x_{k_{j+2}}} \geq \sum_{j=1}^{\ell} \frac{x_{k_j}}{2x_{k_{j+1}}} \geq \\ &\geq \ell \cdot \ell \sqrt{\prod_{j=1}^{\ell} \frac{x_{k_j}}{2x_{k_{j+1}}}} = \ell \sqrt{\frac{1}{2^\ell}} = \frac{\ell}{2} \geq \frac{n}{4}. \end{aligned}$$

Zastanówmy się, jaki jest rozkład równowagi w modelu Smoluchowskiego. Odpowiedź jest łatwa, jeśli wpadniemy na pomysł, żeby szukać rozkładu π spełniającego warunek równowagi szczegółowej. Istotnie, jeśli zachodzi (4), to

$$\pi(n-1)a_* = \pi(n)na_\dagger \quad \text{dla } n = 1, 2, \dots$$

Stąd $\pi(n) = \pi(n-1)\lambda/n$, gdzie $\lambda = a_*/a_\dagger$, a więc

$$\pi(n) = \frac{\pi(n)}{\pi(n-1)} \frac{\pi(n-1)}{\pi(n-2)} \dots \frac{\pi(1)}{\pi(0)} \pi(0) = \frac{\lambda^n}{n!} \pi(0).$$

Aby wyznaczyć stałą $\pi(0)$, wystarczy skorzystać z oczywistego równania $\sum_{n=0}^{\infty} \pi(n) = 1$. Ponieważ $\sum_{n=0}^{\infty} \lambda^n/n! = e^\lambda$, więc $\pi(0) = e^{-\lambda}$. Otrzymaliśmy następujący wynik.

Twierdzenie 1. W modelu Smoluchowskiego rozkład prawdopodobieństwa dany wzorem

$$\pi(n) = e^{-\lambda} \frac{\lambda^n}{n!} \quad (n = 0, 1, \dots)$$

jest rozkładem równowagi.

Można pokazać, że wychodząc z dowolnego stanu początkowego, w długim okresie czasu zbliżamy się do rozkładu równowagi: $\lim_{t \rightarrow \infty} P^t(n_0, n) = \pi(x)$ dla wszystkich n_0 i n . Sławny rozkład występujący w Twierdzeniu 1 związany jest (jak wiele innych wspaniałych obiektów matematycznych) z nazwiskiem francuskiego fizyka i matematyka Siméona Denisa Poissona (1781–1840).

Zastanówmy się, jaka jest *średnia* liczba cząstek w pudełku Smoluchowskiego (znajdującym się w równowadze). Jeśli tę średnią liczbę oznaczmy chwilowo przez m , to możemy przeprowadzić następujące rozumowanie. W krótkim okresie długości h , w przybliżeniu,

- do pudełka wpada *średnio* a_*h cząstek,
- z pudełka wypada *średnio* $ma_\dagger h$ cząstek.

Ponieważ średnio tyle samo cząstek wpada, co wypada (równowaga!) to $a_*h = ma_\dagger h$, skąd $m = a_*/a_\dagger = \lambda$. Tak więc zmienna losowa o rozkładzie Poissona ma wartość średnią (nieszczęśliwie nazywaną też „wartością oczekiwaną”) równą λ . Koledzy matematycy nie uznają tego rozumowania za dowód, ale moim zdaniem to ciekawe wprowadzenie.

Zwróćmy uwagę na zaskakujący fakt. Ponieważ model (2) spełnia warunek (4), to jest on odwracalny w czasie. Oglądając nasze pudełko znajdujące się w równowadze probabilistycznej, nie mamy możliwości rozpoznania, w którym kierunku płynie czas.

Przejdźmy do grafów. Wyobraźmy sobie wiele pudełek Smoluchowskiego, oznaczonych numerami $1, \dots, i, \dots, k$. Cząstki wpadają do pudełek z zewnątrz układu, wypadają na zewnątrz oraz przemieszczają się z jednego pudełka do drugiego. Zakładamy, że w „krótkim” odcinku czasu $[t, t + h]$,

- do pudełka i wpada z zewnątrz 1 cząstka z prawdopodobieństwem w przybliżeniu równym $a_{*i}h$,
- każda spośród cząstek znajdujących się w pudełku i wypada z niego na zewnątrz z prawdopodobieństwem w przybliżeniu równym $a_{i\dagger}h$ lub przemieszcza się do pudełka j z prawdopodobieństwem w przybliżeniu równym $a_{ij}h$, niezależnie od pozostałych cząstek.

Możemy interpretować pudełka jako wierzchołki grafu. Z wierzchołka i do j prowadzi strzałka opatrzona liczbą a_{ij} . Dodatkowo można sobie wyobrazić dwa fikcyjne pudełka oznaczone symbolami $*$ i $\dagger$ (źródło cząstek przybywających z zewnątrz i miejsce gromadzące cząstki opuszczające układ). Jeśli $a_{ij} = 0$, to nie ma strzałki między i i j . Nasz model jest zatem opisany przez skierowany, ważony graf. Dla uproszczenia wzorów przyjmijmy jeszcze umownie, że $a_{ii} = 0$ dla wszystkich i .

Stan układu opisuje wektor (lub „konfiguracja”) $n = (n_1, \dots, n_i, \dots, n_k)$, gdzie n_i oznacza liczbę cząstek w pudełku i . Definicja intensywności przejścia w wektorowym przypadku pozostaje taka sama, wzór (1) pozostaje w mocy.

Potrzebujemy jeszcze kilku oznaczeń. Niech n_{-i} oznacza wektor n z pominiętym elementem n_i , czyli $(n_1, \dots, n_{i-1}, n_{i+1}, \dots, n_k)$. Co oznacza n_{-i-j} , można się łatwo domyślić. Możemy teraz przetłumaczyć nasze założenia na ścisły język intensywności przejścia:

$$(5) \quad Q(n, n') = \begin{cases} a_{*i} & \text{jeśli } n'_{-i} = n_{-i}, n'_i = n_i + 1 \text{ dla pewnego } i, \\ n_i a_{ij} & \text{jeśli } n'_{-i-j} = n_{-i-j}, n'_i = n_i - 1, n'_j = n_j + 1 \text{ dla pewnych } i \neq j, \\ n_i a_{i\dagger} & \text{jeśli } n'_{-i} = n_{-i}, n'_i = n_i - 1 \text{ dla pewnego } i, \\ 0 & \text{we wszystkich pozostałych przypadkach.} \end{cases}$$

Twierdzenie 2. Rozpatrzmy proces zdefiniowany powyżej, w którym intensywności przejścia są dane wzorem (5). Załóżmy, że układ liczb λ_i spełnia następujące „równania równowagi średniej”:

$$(6) \quad \sum_j \lambda_j a_{ji} + a_{*i} = \lambda_i \left(\sum_j a_{ij} + a_{i\dagger} \right) \quad \text{dla każdego } i.$$

Wtedy rozkład prawdopodobieństwa π dany wzorem

$$\pi(n) = \prod_i e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!}$$

jest rozkładem równowagi.

Zanim podam dowód, skomentuję założenia i tezę. Później opowiem o swojej przygodzie związanej z tym twierdzeniem.

Założenie (6) dotyczy w istocie średnich przepływów w grafie. Jeśli w pudełku i średnio znajduje się λ_i cząstek, to średnio $\lambda_i a_{ij} h$ cząstek przemieszcza się z i do j w krótkim odcinku czasu h . Podobna interpretacja stosuje się do a_{*i} i $a_{i\dagger}$. Warunek (6) mówi zatem tyle, że *średnio* tyle samo cząstek wpływa do i co wypływa z i . Stabilizowanie się wartości średnich jest warunkiem koniecznym dla stabilizowania się rozkładów prawdopodobieństwa.

W tezie Twierdzenia 2 jest zawarty fakt, że poszczególne komponenty n_i wektora n są, w rozkładzie równowagi, statystycznie niezależne (prawdopodobieństwo stanu n jest iloczynem czynników zależnych od pojedynczych n_i). Otóż ten fakt jest zadziwiający i przeczy naiwnej intuicji! Rozważmy bardzo prosty graf naszkicowany poniżej.

$$* \xrightarrow{a_{*1}} \mathbf{1} \xrightarrow{a_{12}} \mathbf{2} \xrightarrow{a_{2\dagger}} \dagger$$

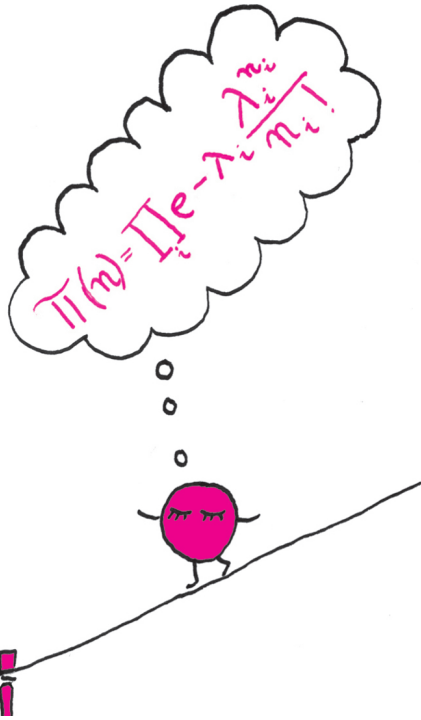
Do pudełka **2** cząstki mogą wpaść tylko z pudełka **1**. Trudno uwierzyć, że zawartość pudełka **2** nie zależy od liczby cząstek w **1**. Żeby ten pozorny paradoks wyjaśnić (przynajmniej w pewnym stopniu), zauważmy, że twierdzenie mówi o niezależności n_1 i n_2 w tej samej chwili. Nie wyklucza wpływu n_1 w momencie t na wartość n_2 w późniejszym czasie $t + h$. Przy okazji zauważmy, że model z dwoma pudełkami Smoluchowskiego (połączonymi tak, jak pokazano powyżej) w oczywisty sposób *nie jest* odwracalny w czasie.

Dowód Twierdzenia 2. Mamy wykazać, że dla dowolnego stanu n zachodzi warunek (3). Napiszmy

$$\pi(n) = \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!} = \pi(n_{-i-j}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!} e^{-\lambda_j} \frac{\lambda_j^{n_j}}{n_j!}.$$

Możemy uznać, że powyższy wzór czysto algebraicznie definiuje $\pi(n_{-i})$ i $\pi(n_{-i-j})$. Przypomnijmy jeszcze stałe obowiązującą umowę, że $a_{ii} = 0$. We wszystkich poniższych wzorach indeksy i, j przebiegają zbiór $\{1, \dots, k\}$ i nie będziemy tego powtarzać. Biorąc pod uwagę postać intensywności $Q(n, n')$, wnioskujemy, że lewa strona wzoru (3) (odpowiadająca wyjściu ze stanu n) jest równa

$$\text{WYJŚCIE} = \sum_i \sum_j \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!} n_i a_{ij} + \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!} n_i a_{i\dagger} + \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i}}{n_i!} a_{*i}.$$

Rozwiązanie zadania F 878.

Energia fotonu odpowiadającego promieniowaniu o częstotliwości f wynosi hf . Naturalna szerokość linii widmowej ΔE odpowiada więc przedziałowi częstotliwości $\Delta f = (2\pi\tau)^{-1}$. Fali światła o długości λ odpowiada częstotliwość $f = c/\lambda$, gdzie c oznacza prędkość światła. Jeśli źródło emitujące światło o częstotliwości f porusza się z prędkością v w kierunku odbiornika, to ze względu na zjawisko Dopplera, odbiornik zarejestruje częstotliwość f' różną od f , z dokładnością do wyrazów liniowych w v/c , $f' = f(1 + v/c)$. Składowa prędkości termicznego ruchu atomów w kierunku odbiornika podlega rozkładowi Maxwella o gęstości:

$$P(v) = \sqrt{\left(\frac{M}{2\pi kT}\right)} \exp\left(-\frac{Mv^2}{2kT}\right).$$

Różnica częstotliwości emitowanej i rejestrowanej $(f' - f)/f = v/c$, podlega więc rozkładowi $P(f')$, który jest proporcjonalny do:

$$\exp\left(-\frac{Mc^2(f' - f)^2}{2kTf^2}\right),$$

co odpowiada

$$\text{FWHM} = \sqrt{\left(\frac{8kT \ln 2}{Mc^2}\right)} f.$$

Tak obliczona wartość FWHM jest równa naturalnej szerokości $\Delta f = (2\pi\tau)^{-1}$, dla temperatury

$$T = \frac{M\lambda^2}{4\pi^2 \cdot 8k\tau^2 c^2 \ln 2}.$$

Dla podanej linii magnezu $T = 0,18$ K.

Pierwszy wyraz odpowiada takim przejściom z n do n' , że $n'_i = n_i - 1$ i $n'_j = n_j + 1$ (cząstka przemieszcza się z pudełka i do j). Drugi wyraz – to przejścia $n'_i = n_i - 1$ (cząstka ucieka z pudełka i na zewnątrz). Trzeci – to przejścia $n'_i = n_i + 1$ (cząstka przychodzi z zewnątrz do pudełka i). Łącząc pierwszy i drugi wyraz, otrzymujemy

$$\text{WYJŚCIE} = \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i-1}}{(n_i-1)!} \lambda_i \left(\sum_j a_{ij} + a_{i\dagger} \right) + \pi(n) \sum_i a_{*i}.$$

Podobnie, prawa strona wzoru (3) (odpowiadająca wejściu do stanu n) jest równa

$$\begin{aligned} \text{WEJŚCIE} &= \sum_j \sum_i \pi(n_{-j-i}) e^{-\lambda_j} \frac{\lambda_j^{n_j+1}}{(n_j+1)!} e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i-1}}{(n_i-1)!} (n_j+1) a_{ji} + \\ &+ \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i-1}}{(n_i-1)!} a_{*i} + \\ &+ \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i+1}}{(n_i+1)!} (n_i+1) a_{i\dagger}. \end{aligned}$$

Pierwszy wyraz odpowiada takim przejściom z n' do n , że $n_j = n'_j - 1$ i $n_i = n'_i + 1$ (cząstka przemieszcza się z pudełka j do i). Drugi wyraz – to przejścia $n_i = n'_i + 1$ (cząstka przychodzi z zewnątrz do pudełka i). Trzeci – to przejścia $n_i = n'_i - 1$ (cząstka ucieka z pudełka i na zewnątrz). Analogicznie jak poprzednio,

$$\text{WEJŚCIE} = \sum_i \pi(n_{-i}) e^{-\lambda_i} \frac{\lambda_i^{n_i-1}}{(n_i-1)!} \left(\sum_j \lambda_j a_{ji} + a_{*i} \right) + \pi(n) \sum_i \lambda_i a_{i\dagger}.$$

Równania (6) implikują

$$\text{WEJŚCIE} = \text{WYJŚCIE},$$

co kończy dowód. $\square$

Proces zdefiniowany równaniem (5) pojawia się przy modelowaniu pewnych zjawisk biologicznych. Popatrzmy na graf na rysunku. Wierzchołki odpowiadają *peptydom*, które w uproszczeniu identyfikujemy z ciągami liter z 20-elementowego alfabetu. *Egzo-peptydazy* to enzymy, które „odrywają jedną literkę z prawej lub lewej strony ciągu”. Każda krawędź grafu odpowiada działaniu specyficznej egzo-peptydazy. Stan układu opisuje wektor, zawierający liczby cząstek peptydów,

$$n = (n_1, \dots, n_k).$$

Oderwanie literki jest równoważne przejściu cząstki z jednego wierzchołka do drugiego wzdłuż krawędzi grafu. „Długie ciągi” napływają z zewnątrz, ze źródła oznaczonego symbolem $*$. Ciągi złożone z pojedynczych liter są nieobserwowane (pochlania je stan umownie nazwany $\dagger$). Jesteśmy w sytuacji przedstawionej poprzednio.

Parę lat temu pracowałem nad tym modelem wraz z dwójgim młodych, wspaniałych bioinformatyków, Anną Gambin i Bogusławem Kluge. W pewnej chwili uświadomiliśmy sobie, że symulacje komputerowe sugerują fakt sformułowany w Twierdzeniu 2. Długo nie mogliśmy w prawdziwość tego faktu uwierzyć, tak się wydawał nieintuicyjny i... podejrzenie prosty. Jak tylko przełamaliśmy barierę psychologiczną, to szybko i łatwo znaleźliśmy dowód (przytoczony powyżej). Kilka miesięcy po opublikowaniu naszej pracy dowiedzieliśmy się, że Twierdzenie 2 było już wcześniej znane. Nasz główny wynik zawarty w publikacji polegał jednak na czymś innym.

